

УДК 159.99

КРІУЛІНА Олександр Олександрівна

*доктор психологічних наук,
професор кафедри методики, педагогіки і психології професійної освіти
Курського державного університету (РФ)*

РОЛЬ АРТ-ЗАСОБІВ У СТАНОВЛЕННІ ПРОФЕСІОНАЛА

Розкривається роль арт-засобів (малюнок, бібліотерапія, психотехніка) в підготовці професіонала, поліфункціональна структура арт-засобів. Дається аналіз роботи з малюнками, художніми текстами, психотехнічними іграми і вправами як важливе джерело самопізнання і становлення особистості студента. Розглянуто процес відбору і створення нових арт-засобів як інноваційна професійна діяльність викладача психології. Показано на прикладі роботи з арт-засобами триєдність професійних ролей викладача психології вищої школи: педагога, вченого-дослідника і практичного психолога.

Ключові слова: *вища школа, особистість студента, арт-засоби, малювання, бібліотерапія, психотехніка, викладання психології.*

Постановка проблеми. На даний час арт-засоби – бібліотерапія (читання, твір), драматерапія, образотворча терапія (малювання), казкотерапія, манка-терапія (малювання кольоровою манною крупною), музикотерапія, пісочна терапія, ритмотерапія тощо – міцно завоювали свої позиції і широко застосовуються не тільки в психотерапії, а й різних видах психологічного консультування, психологічної діагностики та корекції. Їхньою відмінною рисою є поліфункціональність, що співзвучно поняттю багатомірності, яке використав В.Ф. Моргун у назві запропонованої ним теорії особистості [34; 44]. Найбільш загальними функціями для всіх арт-засобів є діагностична і корекційна [2; 46]. Кожен конкретний засіб поряд із названими загальними функціями володіє набором специфічних, властивих тільки йому функцій. Водночас, як справедливо зазначають автори робіт, присвячених тим чи іншим арт-засобам, перелік їхніх психологічних функцій залишається відкритим. У даній роботі мова піде ще про дві функції арт-засобів, які заслуговують докладного опису з метою додаткового обґрунтування їх поліфункціонального характеру.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. На прикладі метафор, виявлених у наукових працях різних вчених, В.П. Зінченко відмітив найбільш значущу для теорії психології функцію: *монтаж метафор як повернення до душі*. Конструюючи «сценарій-монтаж можливого фільму» він «оживив» пригоди перевтілення сенсу і

породження нового сенсу [15, с. 261]. Кінцева мета грандіозної роботи по залученню метафор до «монтажу метаметафори», згідно з автором, – «організований їх рух», який «має наближати нас до розуміння драми осягнення життя *Цілого*, що володіє внутрішньою єдністю сенсу» [там же, с. 276].

Інша функція арт-засобів має прикладний характер. Вона виявлена і розкрита в роботі А.А. Пузирея: психотерапія мистецтвом як відтворення цілого людини [39]. Загальним для двох цитованих авторів є що використовується ними поняття «*ціле*». Під цілим в обох випадках мається на увазі людина.

Предметом спеціального аналізу і всебічного обговорення обрано систему апробованих автором арт-засобів. Дана система включає: набір рисуночних методик (непрофесійне малювання); тексти різного обсягу (макротексти – художні твори; мезотексти – притчі, легенди; мінітексти – афористичні висловлювання відомих психологів, епіграфи, прислів'я і приказки); авторські психотехнічні вправи. Рисункові методики та тексти не викликають ніяких сумнівів щодо їх віднесення до групи арт-засобів. Включення психотехнік до арт-засобів потребує додаткових пояснень.

Найбільш вагомими аргументами для такого включення служать теоретичні положення, висловлені різними авторами і в різний час, але пов'язані загальною для них думкою про всепроникність проектної культури. При цьому проектну культуру, слідом за В.Ф. Сидоренко, слід розуміти як Дизайн із великої літери [45]. Чіткіше ця ідея прописана в підручнику з естетики Ю.Б. Борева: «Дизайн проникає в усі сфери життя і діяльності людей» [8, с. 30]. Концентровано ідею всепроникнення позначив В.І. Пузанов: «Культурний статус дизайну означає, що елементи дизайну з самого початку присутні в кожному виді людської діяльності» [38, с. 5]. Висловимо припущення, що і психотехнічні вправи як спеціально організовані техніки впливу людиною на свою психіку з повною підставою можуть бути віднесені до арт-засобів.

Мета статті – розкрити роль арт-засобів у підготовці і становленні професіонала вищої кваліфікації – реалізують такі **завдання**:

- 1) виявити основну роль арт-засобів у підготовці професіонала;
- 2) охарактеризувати поліфункціональну структуру арт-засобів;
- 3) проаналізувати роботу з малюнками, художніми текстами, психотехнічними іграми і вправами як важливе джерело самопізнання і становлення особистості студента;
- 4) розкрити процес відбору і створення нових арт-засобів як інноваційну професійну діяльність викладача психології;

5) показати на прикладі роботи з арт-засобами триєдність професійних ролей викладача психології вищої школи.

Виклад основного матеріалу дослідження стосується теоретичного аналізу функцій і методичних аспектів застосування трьох типів арт-засобів підготовки професіонала: рисувальних методик, текстів (психологічних, художніх) і психотехнічних ігор та вправ.

1. **Рисункові методики: функції і особливості застосування.** В одній із попередніх публікацій автора на прикладі використання рисувальної методики «Групове малювання» були детально описані наступні її функції: *діагностична, експресивна, прагматична, комунікативна, мотивуюча до саморозвитку* [26]. Кожна малювальна методика, призначена для індивідуального непрофесійного малювання, може служити додатковим джерелом інформації про внутрішній світ як для студентів, так і для викладача.

Як приклад більш докладно проаналізуємо методику «Чотири персонажа». Згідно з інструкцією, студентам пропонується зобразити людину, тварину, рослину і неживий предмет. Частина студентів зображують їх нарізно. Деякі студенти заздалегідь ділять лист двома перпендикулярними лініями на чотири частини і в кожен частину поміщають зображення окремого персонажа. У цьому випадку кожен персонаж має окрему інтерпретацію, описану фахівцями [32].

Особливий інтерес представляють малюнки тих студентів, які об'єднують зображення чотирьох персонажів одним сюжетом. Відповідно до думки фахівців, «так малюють люди, що схильні до самопізнання і прагнуть до усвідомленої особистісної інтеграції» [32, с. 40]. При цьому персонажі відображають «різні аспекти «Я» автора малюнка.

З огляду на точку зору багатьох психологів про те, що самосприйняття людини і сприйняття нею інших людей практично не відрізняються, доцільно доповнити інтерпретацію цілісних зображень дванадцятьма ознаками інтегрального сприйняття реальності: 1) прогресивна тенденція приймати те, що відбувається, ніж постійно намагатися на нього впливати; 2) часті напади посмішки; 3) почуття причетності до природи і людей; 4) величезне почуття подяки; 5) тенденція думати і діяти спонтанно, ніж із почуття страху, обумовленого минулим негативним досвідом; 6) непохитна здатність насолоджуватися кожним моментом; 7) втрата здатності хвилюватися; 8) втрата інтересу до будь-яких конфліктних ситуацій; 9) втрата інтересу до інтерпретації дій і слів інших людей; 10) втрата інтересу до засудження інших; 11) втрата інтересу до засудження самого себе; 12) отримання здатності любити і дарувати любов, не отримуючи нічого натомість.

Певний інтерес представляє малюнок методика «Минуле – сьогодні – майбутнє», яка використовується в роботі зі студентами різних спеціальностей. У науковій літературі не зустрічається опису параметрів, за якими слід аналізувати малюнки, виконані за цією методикою. За довгі роки її застосування вдалося в спільному діалозі зі студентами відпрацювати певний список таких параметрів.

Якщо група не справляється із завданням або не відчуває до нього інтересу, то пропонується готовий перелік параметрів оцінки малюнків. У дужках дана їх психологічна інтерпретація: 1) наявність / відсутність кордонів між зображуваними часовими інтервалами (диз'юнктивне / недиз'юнктивне їх сприйняття); 2) кількість деталей у зображеннях (ступінь насиченості суб'єктивних уявлень автора малюнка про даній відрізок життя); 3) колірна гамма зображень (емоційна забарвленість суб'єктивних уявлень); 4) тип людини, за класифікацією А.К. Болотовой, в основу якої покладено акцентування людиною конкретного часового інтервалу.

У цій класифікації «великі плани на майбутнє» притаманні людям першого типу; другий тип орієнтований на «своє становище в сьогодні»; у третього типу «майбутнє не представлене»; люди четвертого типу характеризуються «відчуженістю від справжнього, ностальгічною спрямованістю в минуле» [6, с. 179]. Практичний досвід у роботі зі студентами показав її прийнятність не тільки до кризових ситуацій, а й до аналізу малюнків за методикою «Минуле – сьогодні – майбутнє». Крім уже названих, в роботі зі студентами використовуються наступні рисункові методики: «Картина світу», «Вільний малюнок», «Автопортрет», «Фірмовий знак», «Пейзаж моєї душі», «Лінії життя», «Групове малювання». Для аналізу перших трьох методик із наведеного переліку використовується типологія малюнків на основі аналізу 5000 зібраних зразків [42].

Додатковим джерелом інформації під час аналізу малюнків за методикою «Автопортрет» служить наукова робота, де аналізувалося образотворче мистецтво видатних майстрів-портретистів [35]. Результатом аналітичного дослідження були виділені авторами п'ять основних психологічних функцій автопортрета. До них відносяться: катартична функція (робота з «дзеркальним двійником»); автобіографічна (автопортрет як зовнішній засіб збереження життєвого досвіду); комунікативна (автопортрет як невербальний засіб культурного діалогу автора і глядача); стабілізаційна (зображення своєї персони як засіб ідентичності); пошукова («відкриття в собі додаткових можливостей оновлення та особистісного зростання») [35, с. 188].

Методика «Групове малювання» найбільш повно акумулює безліч функцій рисуночних методик. Перераховані на початку статті функції названої методики розглянемо більш докладно.

Найбільш очевидно є функція *самодіагностики*. Життєвою мовою це звучить так: «Малюнки допомагають визначити ступінь розвитку нашої фантазії, пам'яті, просторової уяви, спостережливості, графічних навичок». Під час обговорення даної функції доцільно актуалізувати знання студентів, придбані ними при вивченні дисципліни «Загальна психологія» (аналіз малюнка, супроводжуваний питаннями викладача, виступає в ролі тесту для перевірки залишкових знань із психології!). Нагадаємо про можливість використання тесту Гудінаф-Харріса «Намалюй людину» в якості методики для оцінки інтелекту дітей дошкільного віку [46].

Створювані в малюнках студентів художні образи пробуджують у них певні переживання, найчастіше позитивні. Саме цю функцію доречно назвати *катарсичною* (за аналогією з дослідженням, де аналізувалися функції автопортретів відомих художників).

Виконання групових малюнків, особливо обраних на умовний «конкурс» самими студентами, надає можливість набути досвіду успішної індивідуальної діяльності. Цьому сприяє переживання почуття задоволення результатом образотворчої діяльності, особливо в умовах його схвалення іншими студентами. Під час використання методики «Групове малювання» студенти набувають досвід успішної групової діяльності, підкріпленій переживанням почуття контакту з іншими.

Отримання віри в можливість самозміни, стати краще порівняно з самим собою дозволяє їм зрозуміти висловлювання Д.Б. Ельконіна про те, що «навчальна діяльність – це діяльність по самозміні» [52]. Є підстави говорити про психокорекційну та психотерапевтичну функції рисуночних методик.

У далекому 1911 році молодий О.Ф. Лосєв писав: «Я люблю людину остільки, оскільки вона стоїть ближче до небесної краси, я намагаюся знайти в неї хоч слабкий відблиск цієї краси ...» [31].

Узагальнюючи наукові досягнення трьох молодих вчених, нам вдалося виявити потенціал арт-засобів для освітніх установ різного типу. Позначаючи евристичну і практичну цінність проектів, виконаних під нашим керівництвом, необхідно відзначити наступне: 1. Їх об'єднує загальна наукова тема: «Проектування змісту, умов і засобів праці для професій типу «Людина-людина». Ергодізайнерській підхід». 2. Вони вписуються в проблематику напрямку розвитку науки, технологій і техніки «Технології живих систем» і критичної технології «Система життєдіяльності та захисту людини». 3. В аналізованих роботах вивчені і змістовно описані оригінальні арт-засоби, в тому

числі й авторські. 4. Загальним теоретичним підґрунтям аналізованих досліджень є концепція Б.М. Галеєва про асоціативні зв'язки видів мистецтва і його графічна модель системи видів мистецтва як форм художнього відображення дійсності [12]. 5. Континуум вивчених вікових груп включає старший дошкільний, молодший шкільний, підлітковий вік і ранню юність. 6. Практичні розробки призначені для збереження і поліпшення здоров'я всіх учасників освітнього процесу, забезпечення їм комфортних умов і високої якості навчальної та професійної діяльності. (Див. Докладніше: Блінкін [5], Карпова [19], Челпанов [51]).

Доречно згадати слова Ю.Б. Борева про те, що «дизайн – головна, найбільш розвинена і теоретично осмислена сфера діяльності людини за законами краси поза мистецтвом» [8, с. 26]. Розглядаючи дизайн як «місце зустрічі, фокус... перетину» різних культур (духовної і матеріальної, науково-технічної та технологічної, гуманітарної та індустріальної), вчений стверджував, що дизайн «забезпечує культурну цілісність сучасної цивілізації» [там же, с. 30].

Поділяючи повністю цю точку зору, додамо, що в забезпеченні цілісності потребує і сама людина. Е. Еріксон (автор поняття «психосоціальна ідентичність») вважав, що саме «суб'єктивне відчуття тотожності і цілісності» забезпечує людині до 20 років почуття ідентичності [54].

2. Робота з текстами: макротексти, мезотексти і мінітекст.

Методологічною основою звернення до роботи з текстами стали ідеї вітчизняних психологів-методологів про необхідність скорочення суттєвої дистанції між джерелами психологічного знання: академічною та практичною психологією [3].

Концептуальною основою звернення до роботи з текстами послужили інтегративні процеси в психології постнекласичного періоду, а також змістовні характеристики живого знання [16].

Практичною основою звернення до роботи з текстами є низька ефективність освоєння психологічної інформації студентами непсихологічних спеціальностей і пошук способів її підвищення.

Традиційно практична психологія у виші представлена двома напрямками: 1) психологічна служба вишу та 2) індивідуальні й групові форми психологічної роботи на замовлення зовнішніх організацій. Можна запропонувати третій напрямок здійснення практичної психології у виші – особливу форму викладання психології студентам непсихологічних спеціальностей, які найчастіше ставляться до психології без особливого інтересу. Відсутність інтересу пов'язана з традиційною формою викладання психології, яку умовно можна назвати «вантажно-розвантажувальною» щодо «комор» пам'яті студентів. Як тут не згадати англійський гумор: «Чим більше ми

вчимися, тим більше ми знаємо. Чим більше знаємо, тим більше забуваємо. Чим більше забуваємо, тим менше знаємо. Так навіть ж ми вчимися? ».

Один із парадоксів полягає в тому, що світовою психологією на сьогоднішній день накопичено таке багатство прикладних психологічних засобів, про які (і то не в повному обсязі) чомусь інформують тільки майбутніх психологів. Висновок напрашується сам: потрібно не тільки розповідати про ці способи, а реально застосовувати їх у процесі вивчення психології.

Засоби досить давно і добре відомі психологам-професіоналам: тестування, робота з психологічними і художніми текстами, психотехнічні ігри та вправи, технології саморозвитку, рисункові методики тощо. Йдеться про доступні способи поповнення та накопичення цього знання за рахунок академічної психологічної інформації (міститься в лекціях і навчальній літературі) і практичні психологічні знання («видобуваються» студентами за допомогою викладача на практичних заняттях).

Наявність текстів у зазначеному наборі засобів професійної діяльності викладача психології у виші не випадкова. Так, В.І. Кабріні включає їх до складу «ціннісного універсуму людини» [18]. Н.Є. Веракса вважає правильно складені психологічні тексти способом «репрезентації психологічної теорії наукового співтовариства» [11]. Додамо, що вони можуть стати засобом репрезентації теоретичної психологічної інформації і для студентів. Заслугує на увагу і підхід М. Коула, який розглядав читання як «розуміння навколишнього світу за допомогою друкованого тексту» [24, с. 80].

Г.С. Абрамова відкрила «можливість розуміння тексту як смислороджучий пристрій» [4, с. 147]. Вона вважає, що поряд із діалогом між автором тексту і читачем здійснюється паралельний діалог читача з самим собою. Саме цей діалог дозволяє відкрити нову, «непередбачувану» інформацію. На наш погляд, саме її і можна вважати «живим» знанням. Згідно Ю. Борєва, діалогічність сприйняття тексту «не змінює інваріанта його сенсу, але дає велике віяло варіантів його сприйняття» [8, с. 268].

Особливу цінність у контексті розглянутих проблем набуває дослідження С.П. Іванової. Вивчаючи професійно-особистісну готовність вчителів до педагогічної діяльності, вона провела теоретико-емпіричне дослідження їхньої здатності вступати в діалог із авторами психологічних і педагогічних текстів. Були виділені етапи такої взаємодії. Завершується воно вищим етапом – етапом перетворення отриманої психологічної інформації у власні плани і програми педагогічної діяльності [17, с. 193]. Автор переконливо довела свою точку зору про те, що емпірично досліджена здібність є

фактором ефективної самоосвітньої діяльності вчителів, а також надійним засобом реалізації в освіті гуманістично-орієнтованого підходу.

Під час вивчення психології на основі текстів і при певній організації спілкування студентів і викладача психології аналітична робота з текстами поступово перетворюється на спосіб отримання спочатку нової інформації про себе, а потім, після її осмислення – на засіб набуття «живого» знання про себе. Окремим студентам рекомендується додаткова література з проблем, що особливо їх зацікавили. Необхідно також проводити дискусії, стимулювати студентів до роздумів, до самостійного пошуку інших текстів, до «духовної навігації» в розумінні філософа В.М. Розіна [41, с. 370].

Уся безліч текстів, що застосовуються при вивченні психології, умовно можна розділити на три групи: *макротексти* – окремі книги класиків художньої літератури; *мезотексти* – легенди і притчі різних народів, окремі фрагменти художніх творів; *мінітекст* – афористичні висловлювання відомих психологів, епіграфи, прислів'я і приказки.

Робота з макротекстами. Давно вже не секрет, що деякі психологічні феномени відкриті і прекрасною мовою описані письменниками і поетами до того, як вони були всебічно досліджені психологами [27; 28; 30]. Переконливим прикладом служать відомі підручники і монографії видатних майстрів психології [9; 13; 14; 16; 20; 21]. Б.М. Теплов це висловив так: «...Художня література містить невичерпні запаси матеріалів, без яких не може обійтися наукова психологія» [47, с.306].

Робота з художніми творами використовується при вивченні дисципліни «Проектна культура». Наприклад, академічне поняття «ідеал», що міститься у визначенні проектної культури О.І. Генісаретського, отримує додаткове смислове забарвлення завдяки студентським доповідям, виконаним із опорою на чудовий історичний детектив І. Єфремова «Лезо бритви». У цьому творі оспівані різні ідеали краси: російських жінок – образи Анни і Серафими, італійських – образи Леа і Сандри і східної жінки – образ Тілотами. Нова смислова наповненість аналізованого поняття допомагає студентам більш об'ємно усвідомити жіночу красу як одну з універсальних цінностей людини.

Бажаючи ознайомитись із ідеалом чоловічої краси пропонується інший твір Івана Єфремова – «Таїс Афінська». У ньому є прекрасні сторінки, присвячені Олександрю Македонському, його найближчим друзям і військовим сподвижникам. У цьому творі знаходимо також чудові образи жіночої краси.

Твір нобелівського лауреата Г.Гессе «Гра в бісер» корисно використовувати в курсі «Педагогічна психологія». Він містить

розгорнутий у часі опис «вироснування» (визрівання) довірчих відносин між учителем і учнем.

Цікавий автобіографічний твір відомого вченого Б.В. Раушенбаха «Постскрипtum» [40]. Аналіз автобіографічних текстів спрямований на виявлення в них різних видів психічних регуляторів професійної діяльності з використанням системи регуляторів праці Е.А. Климова, а також пошук в них інформації про психологічні ознаки праці [20; 21].

Репрезентація будь-якої психологічної теорії істотно полегшується, якщо академічний текст лекції супроводжувати виразними фрагментами з художніх творів. Наприклад, непросте поняття «групового суб'єкту діяльності», що опановується студентами в курсі соціальної психології, істотно «оживає» при зверненні до класичного твору Н.С. Лескова «Кадетський монастир». У ньому детально прописані портрети директора, економа, лікаря і архімандрита. Цей же твір доречно застосовувати і в ході викладу класифікації педагогів Я.Л. Коломінського [23].

Отже, взаємодія викладача психології (носія академічних психологічних знань) зі студентами (власниками звичайних і життєвих психологічних знань) у роботі з науковими психологічними і художніми текстами дозволяє студентам самостійно отримувати «живі» знання про самих себе. О.К. Тихомиров закликав до того, що «необхідно проводити лінію на максимальне використання, на органічне поєднання життєвих і наукових понять у реальному мисленні людини, а не намагатися замінити одне іншим» [48, с. 184]. Подібні роздуми можна знайти і у філософа О.Ф. Лосева: «Популярно, белетристично викладений предмет не стає від цього менш науковим» (Цит по: Ростовцев [43, с. 353]).

Робота з мезотекстами. У курсі загальної психології складний академічний виклад типології темпераментів можна «оживити» фрагментами з творів юриста А.Ф. Коні, кібернетика І.І. Кола, психолога А.Н. Давидової та класика літератури А.П. Чехова. Всі вони наведені в підручнику Р.М. Грановської, що поєднує наукові тексти з вставками з художніх творів, з ілюстраціями Х. Бідструпа та різними епіграфами [14]. Створено спеціальний психолого-філологічний словник [29]. Більш продуктивними, на наш погляд, є художні ілюстрації, знайдені самими студентами в ході вивчення будь-якої психологічної дисципліни.

Викладачі Калузького університету розробили спеціальний робочий зошит із притчами, призначений для розвитку особистісної і професійної самосвідомості студентів [22]. Аналітична робота з притчами може здійснюватися різними способами: так, як пропонують автори робочого зошита, а також і в іншому варіанті. Наприклад, кожен студент індивідуально виявляє мудрість, укладену в притчі, і

записує її на аркуші паперу. Далі лист передається по колу. Коли всі результати аналітичної роботи записані на аркуші, починається їх групове обговорення. Його мета – створити об'ємне бачення і розуміння притчі, що вбирає в себе всі індивідуально знайдені варіанти. Іноді пропонується попарне порівняння двох притч схожого змісту.

Робота з мінітекстом. Начитані студенти здійснюють самостійний пошук невеликих за обсягом ілюстрацій до певних психологічних понять, проблем, тем. Так, студенти першого курсу під час вивчення загальної психології відшукали значну кількість визначень душі і душевних дій людини, що містяться в віршах, піснях, прислів'ях і приказках. Аналітична робота з знайденим матеріалом полягала в тому, що його треба було розділити на дві частини. В одну частину увійшли висловлювання, де йдеться про те, що «робить сама душа», до другої частини були включені описи «якостей душі». До мінітекстів відносяться і незавершені висловлювання відомих психологів.

Приклад: «Університет не навчить нічому, крім сміливості мислення» [3, с. 149]. Деяких студентів це висловлювання, пред'явлене без двох останніх слів, ставить в тупик. Після того як варіанти відповідей знайдені, студенти в довільному порядку або послідовно по колу зачитують їх вголос. У результаті такого обміну студенти отримують об'ємне бачення глибокого змісту висловлення. Для посилення ефекту можна використовувати додаткові питання, що стимулюють продовження дискусії. Чи є сміливість мислення цінністю для Вас особисто, для Вашої групи, для університету? Як університет може цьому навчити? Чи всі в цьому процесі навчання залежить від університету? Отримані відповіді використовуються при вивченні ознак класичного університету, наприклад – «наявність моральних і культурних цінностей і традицій, а також здатність їх відтворювати».

3. Психотехнічні ігри та вправи. Термін «психотехніка» був введений Гуго Мюнстербергом із метою об'єднання областей прикладної психології. Висновок Л.С. Виготського про величезне методологічне значення психотехніки Мюнстерберга розвинув Ф.Ю. Василюк у 1996 році. На його думку, предмет, область і спосіб застосування психотехніки були осмислені за допомогою трьох категорій: «свідомість», «культура», «практика».

Василюк справедливо зазначає два важливих моменти в процесі реалізації психотехнічної методології – в знаменитому дослідженні пам'яті О.М. Леонтьєва і в теорії поетапного формування розумових дій П.Я. Гальперіна. В обох випадках вчені здійснювали *не вивчення* певної функції психіки (пам'яті або мислення), а *роботу* з названими функціями психіки. Психоаналіз З. Фрейда, на думку Василюка є

«першою психотехнічною системою», «практикою роботи зі свідомістю» [10].

Поряд із церквою і торгівлею, Мюнстерберг розглядав освіту, як сфери культури, де також можуть виникати психотехнічні проблеми. Василюк, позначаючи роль психотехніки в цих сферах, вважає її необхідним елементом соціальної практики, що дозволяє одночасно і пізнавати психіку, і впливати на неї [10]. Саме ця особлива роль психотехніки в процесі вивчення психології у вищій школі студентами непсихологічних спеціальностей складе предмет подальшого аналізу.

Почнемо його з обговорення можливості впливати на психіку учнів. Багато педагогів і психологів, що працюють у сфері освіти, реально впливають на психіку учнів, іноді несвідомо і ненавмисно. Однак ті, хто починає над цим замислюватися, намагаються вирішити для самих себе питання про відповідальність як за сам факт психологічного впливу (який на ділі може виявитися маніпуляцією), так і за його наслідки або результати. Важливість постановки цих питань і відповідей на них особливо зростає у ході використання активних або інтенсивних методів навчання (див., наприклад, дидактичну типологію ігор, запропоновану В. Моргуном [34]). Слова «активний» і «інтенсивний» у даному випадку не є синонімами. У цих методах (різні види тренінгів, а також їхні елементи) інтенсивним якраз є ступінь впливу педагога з метою пробудити або підвищити активність учнів.

З огляду на широке тлумачення терміна «психотехніка» в сучасних наукових джерелах, активні методи навчання теж можна розглядати в якості психотехнічних засобів. Із цього випливає те, що до різних видів активних методів цілком можна застосувати аналіз із позиції оцінки їх подвійної ролі – впливати з їхньою допомогою на психіку учнів і, тим самим, надавати їм можливість пізнавати її. Відзначимо, що ще на етапі продумування програми занять із використанням активних методів навчання необхідно визначити міру впливу викладача на психіку учнів.

Одним із найпростіших засобів захисту від цього впливу служить принцип добровільності, застосування якого пов'язане з повною відмовою студента від участі в роботі або тимчасовим перебуванням поза групою на певних етапах занять. Педагог повинен чітко усвідомлювати необхідність дотримання цього принципу. Не можна його забувати і в ході самого заняття, надаючи максимум свободи вибору виконуваних ролей, що розігруються ситуацій, способів оцінки обговорюваних результатів. Ініціатива у всіх названих випадках повинна виходити від учнів. Дана особливість визначає досить високі вимоги до рівня професіоналізму викладача психології у виші. Досить ефективним засобом регуляції ступеня впливу на психіку учнів є

молитва: «Дай мені, Господи, розуму і душевного спокою прийняти те, що я не в силах змінити; мужності змінити те, що можу, і мудрість – відрізнити одне від іншого».

Замислимося тепер над питанням про можливість пізнавати психіку за допомогою психотехнічних засобів. Для ілюстрації даної можливості скористаємося аналізом застосування авторської методики «Возлюби ближнього...». Всеперемагаюча сила любові відома багатьом, хто відчув це почуття і реалізував його в стосунках із близькими. Один із варіантів розшифровки цієї сили укладено в десять християнських заповідей: чотири перших заповіді спрямовані на виховання та підтримання любові до Бога, а наступні шість – призначені для виховання і підтримки любові до ближнього.

Віруючі та воцерковлені люди надійно захищені такою силою, завдяки знанню десяти християнських заповідей, залученню до читання релігійної літератури, дотриманню християнських норм поведінки в повсякденному і професійному житті. Як бути людям невірющим? Як їм виростити у своїй душі любов до ближнього? Багато хто пам'ятає відому мудрість: «від любові до ненависті – один крок». Виникає питання: чи можливий зворотний перехід і скільки потрібно зробити кроків при русі в зворотному напрямку? Умовну відповідь на поставлені запитання допоможе знайти психотехнічна вправа «Возлюби ближнього ...».

Її завершений вигляд, представлений у даній статті – підсумок багаторічного співтворчості зі студентами різних спеціальностей, а також із дорослими учасниками тренінгів. Відзначимо також, що ідея даної вправи не виникла сама по собі, а проявилася в свідомості автора під впливом вивчення багатьох наукових джерел. Назвемо найбільш значущі джерела, розділивши їх традиційно на дві частини: методологічні та концептуальні.

Методологічна основа психопрактик: 1) ідіографічний підхід у психології: перевага повсякденних ситуацій для спостереження, визнання унікальності кожної людини, надання їй можливості говорити її власною мовою з метою збереження смислів, що підтримують її життя; 2) ідея позитивної психології про сенс життя і зростання людини через страждання [53]; 3) позитивна психотерапія, орієнтована не так на порушення і розлади, як на здібності та потенціал самопомоги людини [37].

Концептуальна основа психопрактик: 1) мультирегуляторна модель особистості, яка описує сім логік життєдіяльності людини [Леонт'єв, 2007]; покладений в її основу антропологічний образ «пунктирної людини», що допускає і яка пояснювала б можливість кожного підвищувати або знижувати рівень регуляції на шляху сходження до людського; 2) ідеї християнської психології про те, що

«людині вже дано багато вміння і таланти» і що «треба просто відкрити ці обдарування» [1; 36, с. 179]; 3) положення про здатність людини використовувати духовні ресурси для вирішення проблем як однієї з п'яти ключових складових духовного інтелекту [53, с. 314]; 4) концептуальне положення позитивної психотерапії про базові здібності до пізнання і до любові, що належать до сутності кожної людини, і умови для їхнього розвитку (тіло, оточення і дух часу) [37]; 5) розуміння любові як мистецтва; якості людини, значимі в справі виховання здатності любити [50]; 6) великі компенсаторні можливості любові як професійно значущої якості представників соціономічних професій і неможливість компенсувати її іншими якостями, навіть при високому рівні їх розвитку [25; 26].

Основні результати. Процедурна частина вправи досить проста. Аркуш паперу потрібно розділити на чотири частини, провівши перпендикулярно один одному вертикальну і горизонтальну лінії. Кожна четвертинка маркується: дві праві – позитивними знаками, дві ліві – негативними. Маркування служить доповненням до інструкцій викладача і свого роду орієнтиром у ході заповнення кожної четвертинки.

Далі здійснюється скрупульозна робота, пов'язана з заповненням кожної частини відповідно до інструкції. Інструкція викладача визначає умови роботи студентів, а вони самостійно наповнюють змістом кожну частину сторінки. У процесі цієї роботи і здійснюється пізнання кожним студентом своєї власної психіки (в даній вправі – її емоційної сфери).

Кожному студенту пропонується згадати і добре уявити конкретну людину з найближчого оточення, зустріч із якою у житті викликає негативні почуття – від легкої неприязні до яскраво виражених негативних емоційних переживань. У верхній лівій четвертинці студенти записують ті якості або інші особливості конкретної людини, які викликають у них негативні почуття до неї.

Добре працює повідомлення нової для багатьох студентів інформації про те, що в психології цей прийом називається «вдірагування емоцій». А ось показувати їх герою опису в жодному разі не можна. Причини пропонується назвати самим студентам. Завдання викладача – стимулювати їх пошук.

Перед заповненням правої верхньої четвертинки проходить групове обговорення-пригадування функцій емоцій, які вивчалися в курсі загальної психології. У праву верхню четвертинку, куди згідно з інструкцією необхідно вписати позитивні якості тієї ж самої людини, щодо якої заповнювалася ліва верхня четвертинка. Тому, хто впорався з цим завданням, пропонується подумати над питанням: якщо у

людини є позитивні якості, то чому б не фіксувати свою увагу саме на них і відволіктися, перестати помічати негативні якості?

Далі має бути заповнити праву нижню четвертинку. Потрібно вписати позитивні якості тієї ж самі людини, які студенти в неї не бачать або свідомо не хочуть бачити, але про які вони чули від інших людей. Якщо запис з'являється, знову пропонується подумати про можливість зміни знака своїх почуттів.

Тим, хто не впорався з завданням, потрібно працювати в лівій верхній і в лівій нижній четвертинці. Їм пропонується перерисувати зроблений на самому початку запис і відзначити ті негативні якості з переліку, які є у них. Пропонується відповісти на питання про те, чому, продовжуючи любити себе, студент відмовляє самому собі в переживанні любові до ближнього? Може бути, варто ставитися до нього нейтрально (але не байдуже), щоб даремно не витрачати енергію на негативні переживання.

Якщо таких якостей не опиниться в лівій верхній четвертинці, то власні негативні якості рекомендується вписати в нижню ліву четвертинку. Далі пропонується ще раз подумати про те, що якщо людина продовжує любити самого себе навіть при наявності негативних якостей, то чому вона відмовляє в любові до свого ближнього?

Після цього логічно замислитися над іншим питанням: скільки ж кроків потрібно зробити в зворотному напрямку – від ненависті до любові? Повертаючись до змісту виконаної вправи «Возлюби ближнього...», можна умовно порахувати, що діапазон просування до любові містить 5 умовних кроків. Звертаючись до творів Е. Фромма, варто обговорити значущі для виховання почуття любові індивідуальні якості [50, с. 175].

Процес самопізнання може бути продовжений шляхом обговорення різноманіття засобів виховання любові до близької людини, з якими студенти зустрічалися при вивченні інших розділів психології, інших навчальних дисциплін, у ході роботи з інформацією в Інтернеті. Такими засобами можуть виявитися десять християнських заповідей, шість із яких (з п'ятої по десяту) призначені для виховання любові до ближнього.

Продовжити процес пізнання можна за допомогою домашніх завдань. Вперше в один ряд із тренінгом домашні завдання були поставлені в 2000 році в роботі М.Р. Мінігалієвої. Виконаний нею аналіз дає підставу розглядати домашнє завдання в якості психотехнічного засобу, хоча сама вона такого висновку не робить. Можна запропонувати студентам виконати порівняльний аналіз понять «мораль» і «моральність». Корисно буде осмислити десять правил Е. ле Шан, яким потрібно навчити дитину і які в зрілому віці стануть

моральними регуляторами поведінки і спілкування. Пропонується також завершити вислів П.А. Столипіна: «Понад усе – гроші, але важливіша за гроші – ...» та ін.

Студенти, які вивчали філософію, пропонують в якості ефективного засобу збереження любові до ближнього «золоте» правило етики, відоме і під іншою назвою – «ядро моральності» [49]. Це давнє твердження, записане в Євангелії від Матвія: «...В усьому, як хочете, щоб із вами чинили люди, те саме чиніть їм і ви з ними...» (7 глава, 12 вірш). У ході його обговорення з'ясовується, що усвідомити правило набагато легше, ніж постійно застосовувати його.

Аналіз психотехнічного підходу до навчання призводить до думки про його зв'язки з висловом древніх про те, що «учень не посудина, яку треба наповнити, а факел, який необхідно запалити».

Відзначимо, що в рамках такого аналізу здійснюється синтез чотирьох видів психологічної інформації, описаних Г.С. Абрамовою: академічної, повсякденної, життєвої і практичної [3]. Пояснимо сказане. Виконуючи психотехнічну вправу, студент як носій повсякденної та життєвої інформації має можливість вирішити свою конкретну проблему і отримати нове знання про себе. Далі воно з'єднується в його свідомості з академічними знаннями, одержаними на лекціях по психології і в ході роботи з науковими та навчальними текстами. Прикладом служить авторське психотехнічна вправ «Словник прізвиськ».

Завершуючи огляд інноваційних для викладача психології засобів, відзначимо, що самі арт-засоби можна з повною підставою віднести до проєктивних методів в контексті типології методів психодіагностики особистості [33]. Взаємодію педагога і студентів у процесі їх застосування слід розуміти як спільну творчу діяльність, що дозволяє більш повно реалізувати внутрішній потенціал як студентів, так і викладача психології.

Висновки та перспективи подальших розвідок.

1. Багатовимірний внутрішній світ людини (психічна реальність) вимагає для пізнання його в цілісному вигляді різноманіття арт-засобів, що забезпечують необхідну аналітичну роботу майбутніх професіоналів з реконструкції цієї цілісності.

2. Описані в статті арт-засоби є поліфункціональними. Поряд із двома загальними функціями (діагностичною та корекційною) вони мають ряд специфічних функцій, серед яких – експресивна, прагматична, комунікативна та мотивуюча саморозвиток особистості.

3. Арт-засоби є для студентів додатковим джерелом інформації, засобом самопізнання, що додає певні деталі до їхнього індивідуально створеного образу себе як майбутнього професіонала в процесі

основної навчальної роботи з академічними текстами підручників і наукових монографій.

4. Процес відбору відомих або створення нових арт-засобів є інноваційною професійною діяльністю викладача психології. Така діяльність, з одного боку, розкриває творчий потенціал викладача, з іншого боку, забезпечує різноманітність засобів і прийомів для прояву інтелектуального потенціалу студентів, тобто для їх інтелектуального самовизначення.

5. Викладач психології у виші виконує одночасно кілька своїх професійних ролей. Роль транслятора психологічної інформації, закріплену відповідно до запису в дипломі про вищу освіту – «викладач психології». Паралельно реалізується і друга роль – роль вченого-дослідника, якщо це рефлексуючий свою викладацьку діяльність і її результати психолог. Допомагаючи студентам вирішувати їх нагальні життєві проблеми, психолог може здійснювати свою третю професійну роль – роль практичного психолога.

Перспективою подальших досліджень може бути пошук балансу і динаміки зазначених ролей викладача психології в ході навчальної, наукової та практичної роботи зі студентом для поглиблення професійної підготовки і особистісного самовдосконалення.

Список використаних джерел

1. Алексей, Патриарх Московский и Всея Руси. Христианский взгляд на человека и образование / Патриарх Алексей // Вопросы психологии. – 1993. – № 2. – С. 6-8.
2. Абрамова Г.С. Графика в психологическом консультировании / Г.С. Абрамова. – М.: ПЕР СЭ, 2001. – 142 с.
3. Абрамова Г.С. Практическая психология / Г.С. Абрамова. – Екатеринбург: Деловая книга, 1999. – 512 с.
4. Абрамова Г.С. Психология только для студентов / Г.С. Абрамова. – М.: ПЕР СЭ, 2001. – 271 с.
5. Блинкина М.В. Социально-психологические факторы повышения эффективности профессиональной деятельности педагогов дополнительного образования дошкольных образовательных учреждений: автореф. дисс. ... канд. психол. наук / М.В. Блинкина. – Курск, 2002. – 21 с.
6. Болотова А.К. Человек и время в познании, деятельности, общении / А.К. Болотова. – М.: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2007. – 284 с.
7. Большой психологический словарь / под ред. Б.Г. Мещерякова, В.П. Зинченко. – М.: АСТ, 2009. – 811 с.
8. Боров Ю.Б. Эстетика / А.Ю. Боров. – 4-е изд., доп. – М.: Политиздат, 1988. – 496 с.
9. Вагин И. Заяц, стань тигром! Практическая психология / И. Вагин. – М.: «РИПОЛ КЛАССИК», 1999. – 368 с.
10. Василюк Ф.Е. Методологический анализ в психологии / Ф.Е. Василюк. – М.: МГППУ; Смысл, 2003. – 240 с.

11. Веракса Н.Е. Методологические основы психологии / Н.Е. Веракса. – М.: Академия, 2008. – 239 с.
12. Галеев Б.М. Человек, искусство, техника. (Проблемы синестезии в искусстве) / Б.М. Галеев. – Казань: Изд-во Казан.ун-та, 1987. – 264 с.
13. Грановская Р.М. Психология в примерах / Р.М. Грановская. – СПб: Речь, 2007. – 247 с.
14. Грановская Р.М. Элементы практической психологии / Р.М. Грановская. – 5-е изд., испр. и доп. – СПб: Речь, 2007. – 655 с.
15. Зинченко В.П. Порождение смысла: монтаж метафор // Человек в ситуации неопределенности / В.П. Зинченко; под ред. А.К. Болотовой. – М.: Изд-во «ТЕИС», 2007. – С. 254-278.
16. Зинченко В.П. Психологическая педагогика. Ч.1. Живое знание / В.П. Зинченко. – Самара: Самарский дом печати, 1998. – 296 с.
17. Иванова С.П. Учитель XXI века: ноопсихологический подход к анализу профессионально-личностной готовности к педагогической деятельности / С.П. Иванова. – Псков: ПГПИ имени С.М. Кирова, 2002. – 228 с.
18. Кабрин В.И. Транскоммуникативные основания анализа ценностного мира человека / В.И. Кабрин // Теория и методология психологии. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2007. – С. 396-424.
19. Карпова Г.Г. Формирование профессионально значимых качеств у будущих преподавателей музыки в процессе изучения «Мировой литературы»: автореф. дис. ... канд. психол. наук / Г.Г. Карпова. – Курск, 2006. – 24 с.
20. Климов Е.А. Введение в психологию труда / Е.А. Климов. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1988. – 197 с.
21. Климов Е.А. Психология профессионала / Е.А. Климов. – М.: Воронеж, НПО «МОДЭК», 1996. – 400 с.
22. Климова Е.К. Тетрадь для саморазвития к психологическому тренингу «Развитие личностного и профессионального самосознания» / Е.К. Климова, О.А. Помазина, О.Н. Бакурова. – Калуга: КГУ им. К.Э. Циолковского, 2011. – 112 с.
23. Коломинский Я.Л. Психология сквозь любовь / Я.Л. Коломинский // Учительская газета. – 26 марта-2 апреля 1991. – С. 4.
24. Коул М. Социально-исторический подход в психологии обучения / М. Коул. – М.: Педагогика, 1989. – 364 с.
25. Криулина А.А. Профилактика неблагоприятных функциональных состояний у педагогов / А.А. Криулина // Выгорание и профессионализация / под ред. В.В. Лукьянова, А.Б. Леоновой, А.А. Обознова и др.– Курск, 2013.– С. 324-338.
26. Криулина А.А. Рисуночные методики как полифункциональные средства профессиональной деятельности педагога / А.А. Криулина // 125 лет Московскому психологическому обществу: юбилейный сборник РПО: В 4-х т.: Т.3 / отв. ред. Д.Б. Богоявленская, Ю.П. Зинченко – М.: МАКС Пресс, 2010. – С. 264-267.
27. Лабутова И.В. Открытия Карла Роджерса в пространстве русской художественной литературы: психологический практикум [работы в

ценностно-ориентированном психологическом тренинге] / И.В. Лабутова, О.Р. Бондаренко. – Ижевск, 1995. – 59 с.

28. Ленина Е. Multimillionaires / Е. Ленина – М.: Эксмо, 2006. – 288 с.

29. Летягова Т.В. Тысяча состояний души: краткий психолого-филологический словарь / Т.В. Летягова, Н.Н. Романова, А.В. Филиппов. – М.: Флинта: Наука, 2005. – 424 с.

30. Лихачев Д.С. Смех в Древней Руси // Лихачев Д.С. Избранные работы: В 3 т.: Т. 2. – Л., 1987. – С. 343-417.

31. Лосев А.Ф. Философия. Мифология. Культура / А.Ф. Лосев. – М.: Политиздат, 1991. – 524 с.

32. Лосева В.К. Рассмотрим проблему... Диагностика переживаний детей и взрослых по их речи и рисункам / В.К. Лосева, А.И. Луньков. – М., 1995. А.П.О. (Серия «Психологическая помощь и консультирование», вып.3). – 48 с.

33. Моргун В.Ф. Основи психологічної діагностики. Навчальний посібник / В.Ф. Моргун, І.Г. Тітов. – 3-е вид. – К.: ВД «Слово», 2013. – 464 с.

34. Моргун В.Ф. Педагогическая типология игр на основе многомерной теории личности / В.Ф. Моргун // Школьные технологии. – М., 2013. – № 4. – С. 77-79.

35. Насиновская Е.Е. Психологические функции изобразительного творчества в жанре автопортрета / Е.Е. Насиновская, О.С. Шалина // Идеи О.К. Тихомирова и А.В. Брушлинского и фундаментальные проблемы психологии (к 80-летию со дня рождения): материалы Всероссийской научной конференции (с иностранным участием). – Москва, 30 мая-1 июня 2013. – С. 187-189.

36. Ничипоров Б.В. Введение в христианскую психологию / Б.В. Ничипоров – М.: ШКОЛА-ПРЕСС, 1994. – 192 с.

37. Пезешкиан Н. Торговец и попугай: Восточные истории и психотерапия / Н. Пезешкиан; общ. ред. А.В. Брушлинский и А.З. Шапиро. – М.: Прогресс, 1992. – 240 с.

38. Пузанов В.И. Взаимодействие интеллекта и мастерства как проблема культурных формаций в дизайне: автореф. дис.... д-ра психол. наук / В.И. Пузанов. – М., 1992. – 32 с.

39. Пузырей А.А. Драма неисцеленного разума (Михаил Зошенко и его «опыт о человеке»: заметки психолога) / А.А. Пузырей // М.М. Зошенко. Повесть о разуме. – М.: Педагогика, 1990. – С.149-183.

40. Раушенбах Б.В. Постскрипtum / Б.В. Раушенбах. – М.: Аграф, 2011. – 256 с.

41. Розин В.М. Философия образования: Этюды-исследования / В.М. Розин. – М.: МПСИ; Воронеж: НПО «МОДЭК», 2007. – 576 с.

42. Романова Е.С. Графические методы в психодиагностике / Е.С. Романова, О.Р. Потемкина. – М.: Дидакт, 1992. – 256 с.

43. Ростовцев Ю.А. Марафонец (Слово о Лосеве) / Ю.А. Ростовцев // Лосев А.Ф. Держание духа. – М.: 1988. – С. 340-385.

44. Рыбалка В.В. Монистическая теория многомерного развития личности в трудах В.Ф. Моргуна / В.В. Рыбалка // Теории личности в отечественной философии, психологии и педагогике: Пособие. – Житомир: Изд-во ЖГУ имени И. Франко, 2015. – С. 432-448.

45. Сидоренко В.Ф. Образование: образ культуры / В.Ф. Сидоренко // Техническая эстетика. – 1989. - №12. – С.1-2.
46. Степанов С.С. Диагностика интеллекта методом рисуночного теста / С.С. Степанов. – М.: Магистр, 1994. –62 с.
47. Теплов Б.М. Заметки психолога при чтении художественной литературы // Б.М. Теплов. Избранные труды: В 2 т. Т. 1. – М.: Педагогика, 1965. – С. 306-312.
48. Тихомиров О.К. Психология мышления / О.К. Тихомиров. – М.: Мысль, 1984. – 270 с.
49. Фокин Ю.Г. Преподавание и воспитание в высшей школе: методология, цели и содержание, творчество / Ю.Г. Фокин. – М.: ИЦ «Академия», 2002. – 224 с.
50. Фромм Э. Душа человека / Э. Фромм. – М.: Республика, 1992. – 430 с.
51. Челпанов В.Б. Разработка психокоррекционной технологии и системы средств труда педагога-психолога: автореф. дис. ... канд. психол. наук / В.Б. Челпанов. – М.: ВНИИТЭ, 2003. – 26 с.
52. Эльконин Д.Б. Избранные психологические труды / Д.Б. Эльконин; под ред. В.В. Давыдова, В.П. Зинченко – М.: Педагогика, 1989. – 555 с.
53. Эммонс Р. Психология высших устремлений: мотивация и духовность личности / Р. Эммонс; под ред. Д.А. Леонтьева. – М.: Смысл, 2004. – 416 с.
54. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон. – М.: Изд-во «Прогресс», 1996. – 340 с.

A. Criulina

ROLE OF ART-MEANS IN THE FORMATION OF A PROFESSIONAL

The role of art-means (drawing, bibliotherapy, psychotechnical means) in training a professional is revealed. The analysis of work with drawings, artistic texts, psychotechnical games and exercises as an important source of self-knowledge and the formation of the personality of the student is given. The art-means described in the article are polyfunctional. Along with two general functions (diagnostic and corrective), they have a number of specific functions: expressive, pragmatic, communicative, motivating to self-development of the individual. The process of selection and creation of new art-means as an innovative professional activity of the teacher of psychology is revealed. The unity of three professional roles that teacher of psychology plays in high school (a teacher, a researcher and a practical psychologist) it is shown on the example of work with art-means.

Key words: *high school, student's personality, art-means, drawing, bibliotherapy, psychotechnics, teaching psychology.*

Надійшла до редакції 23.03.2017 р.